

ספרים ודברי ביקורת

שמואל פיינר, עת חדשה: יהודים באירופה במאה השמונה עשרה 1700–1750, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשע"ז, ix+583 עמ'

ספרו של שמואל פיינר, 'עת חדשה: יהודים באירופה במאה השמונה עשרה 1700–1750', הוא מחקר שאפתני ופרובוקטיבי, הכתוב ברהיטות, בחן ובבהירות יוצאי דופן. זהו המחקר המקיף ביותר שנכתב על אודות יהדות המאה השמונה עשרה בשנים האחרונות והוא עתיד לעורר דיון סוער בקרב חוקרות וחוקרי התקופה. הספר מקפל בתוכו שני סיפורים שונים, שעליהם ניתן ללמוד כבר מן הכותרת. הסיפור הראשון, 'יהודים באירופה במאה השמונה עשרה', מציע מעין 'ביוגרפיה של מאה' כלשונו של המחבר. זהו סיפורם של יהודים באירופה, קהילות ויחידים, ממרחבים וממעמדות שונים, המתואר על רקע תרבות הרוב הנוצרית הסובבת אותם. הסיפור האחר, 'עת חדשה', מציע מבט ממעוף הציפור על המאה השמונה עשרה לאור מגמות ותהליכים היסטוריים שקדמו לה, אך גם שהופיעו אחריה. בסקירה זו אבחן כל אחד מן הסיפורים הללו בנפרד, ואבדוק את האופן שבו הם שזורים זה בזה אך גם מערערים זה על זה.

הרושם הראשון שמתקבל מן העיון ב'ביוגרפיה של המאה' שפיינר משרטט הוא של עושר אדיר. מדובר במחקר לא שגרתי, ולא רק בשל היקפו אלא גם בגלל שיטות המחקר שבהן הוא עושה שימוש. הספר משלב מחקר היסטורי אינטלקטואלי עם שיטות מחקר מתחום מדעי החברה, ההיסטוריה הפוליטית, מדעי התרבות ועוד. הוא מציע, בעת ובעונה אחת, מבט על יבשת שלמה לצד תמונות אינטימיות מחייהם של משפחות ויחידים במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה. פיינר חושף בפני קוראיו ביד אומן את חוט השני המקשר מגמות תרבותיות רחבות היקף, משברים פוליטיים, אסונות טבע ומגפות, ואת סיפוריהם של נשים וגברים ממעמדות שונים ואף ממדינות ומדתות שונות ומגוונות. במהלך הקריאה עוברים הקוראים, כמעט בלי משים, בין מקורות עבריים לטקסטים בידיים, בגרמנית, באנגלית ובצרפתית; בין מרכז אירופה לאיטליה ומשם לספרד; בין בתי המדרש של מזרח אירופה לבין בתי הקפה של פריז. פיינר רוקם בזהירות רבה את כלל הרגעים התרבותיים הנפרדים הללו יחדיו, תוך שהוא משלב את האינטימי בפוליטי, את היהודי בנוצרי ואת ההמשכיות בשינוי. וכך אנו מקבלים תמונה רב ממדית, המשקפת את העושר, את הרב-גוניות, את התקוות ואת הפחדים של המאה השמונה עשרה.

חשובה במיוחד בעיני נטייתו של פיינר לשלב במחקרו דמויות שמקומן לא יכירן בספרות המסורתית על אודות המאה השמונה עשרה, בוודאי לא במונוגרפיות בסדר הגודל של המחקר הזה, כגון נשים (לצידה של החשודה המיידית – גליקל – מככבות בספר גם בילה פרלהפטר, חיילע רפאל, מרי וולסטונקראפט ונשים יהודיות ונוצריות אחרות), עניים, משרתות, בעלי שם ומומרים. אף ראויה לציון גישתו האקלקטית של פיינר למקורותיו הראשוניים, גישה המשלבת לא רק טקסטים משפות, מדתות וממרחבים שונים אלא גם מקורות בדפוס עם כתבי יד, מקורות ארכיוניים וספרותיים, מפמלטים, ספרי מוסר, זיכרונות, טקסטים מדעיים, ספרי שאלות ותשובות, מאמרי עיתונות, איורים ועוד. ההיסטוריוגרפיה הפלורליסטית הזאת היא תיקון מבורך לנטייה

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה פג (תשע"ח)]

הרווחת בקרב חוקרים להתמקד בסוגות מובחנות של כתיבה יהודית בעידן הטרום מודרני, תוך ניסיון להפריד באופן מלאכותי את המציאות ההיסטורית מן הייצוג הספרותי שלה. המגוון המשמש את פיינר בספרו הוא פועל יוצא של היכרות בלתי אמצעית עם ספרות התקופה ועם המחקר על אודותיה. לא בכדי נחשב היום פיינר לאחד הקולות הבולטים בחקר היהדות במאה השמונה עשרה, ומחקרו נסמך על שנים רבות של עיסוק אינטנסיבי בתקופה זו ועל סינתזה של מספר עצום של מקורות ראשוניים וספרות מחקר. ואולם, יש גם משהו מתבקש ברב-גוניות הזאת של המחקר. כפי שמתאר פיינר בספרו, אחד המאפיינים המובהקים של המאה השמונה עשרה הוא קיומן של מגמות סותרות: אמונה במכשפות ושדים לצד עליית קרנם של הרופאים וחוקרי הטבע; התעוררות דתית ורוחנית לצד ביקורת רציונליסטית; פתיחות גוברת לעולם התרבות והמדע הנוצריים לצד מחויבות בלתי מתפשרת להלכה; עלילות דם ורדיפות לצד קריאות לסובלנות ולהתאזרחותם של היהודים.

לאורך שבעה עשר פרקי הספר חושף פיינר את המגמות הסותרות הללו כפי שבאו לידי ביטוי במחצית הראשונה של המאה. כך, למשל, הוא מתאר את ביטחונם העצמי ואת עוצמתם הכלכלית של יהודי החצר, ואת השתלבותם בתרבות הבארוקית ובפוליטיקה האבסולוטיסטית של זמנם. באותה נשימה הוא גם חושף את מעמדם השברירי של יהודי החצר ואת תלותם המוחלטת בחסדיהם של נותני החסות המלכותיים שלהם. פעם אחר פעם עמד כוחם של יהודים אלה במבחן, וגם המבוססים שבהם נדרשו להגן על מעמדם, על רכושם ואף על חייהם מפני מי שראו בעצם קיומו של יהודי בעל מעמד וממון שיבוש של הסדר הטבעי.¹ פיינר מתאר בספר כיצד רופאים דוגמת טוביה הכהן ואברהם וואליך, מראשוני היהודים אשר זכו ללמוד בפקולטות לרפואה בגרמניה, גלגלו על 'מעשי [ה]כשפים ומעשים מזיקים בקולות ובברקים', אך בה בעת השתדלו לשלב את תפיסותיהם המדעיות במערך של הסבר דתי רחב.² עוד מסופר על התגברות העניין בתענוגות העולם הזה בקרב היהודים, ולצד זה – התגבשותה של ספרות מוסר חדורת דתיות קודרת, כדוגמת הספר 'קב הישר' לצבי הירש קיינדנובר, שהיה לאחד החיבורים הפופולריים בעולם היהודי-האירופי של המאה השמונה עשרה.³

כאמור, מחקרו של פיינר איננו מסתפק רק בשרטוט פניה של יהדות אירופה במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה אלא גם מציב טענה פרובוקטיבית, הבאה לידי ביטוי מובהק כבר בשורת הפתיחה של הספר, ולפיה: 'המאה השמונה עשרה הייתה המאה הראשונה בעידן המודרני של היהודים' (עמ' 7). בטענה זו ממשיך פיינר מסורת של מחקר על אודות המאה השמונה עשרה שראשיתה במחקרו של ההיסטוריון פיטר גיי (Gay). לדידו של גיי, המאה השמונה עשרה הייתה מעין מפץ היסטורי גדול, שממנו עלה והתפתח העולם המודרני. נקודת ההתחלה של אירוע מונומנטלי זה הייתה הנאורות האירופית בכלל ובפרט הגותם של הפילוסופים הצרפתים, שנחשבו בעיניו של גיי לחלוציה של המודרניות. מחקריו הקלסיים של גיי התפרסמו כבר בשנות השישים ומאו הפכה תזת המודרניזציה שלו למטרה נוחה לחיצי הביקורת של חוקרות וחוקרים

1 עת חדשה, עמ' 80–93, 244–247, 360–369.

2 שם, עמ' 145–146, 306–309.

3 שם, עמ' 139, 378–385.

בני זמננו. עם המבקרים נמנה גם פיינר, שמטיל ספק בנרטיב האופטימי שאימצו גיי וממשיכיו וב'דימויים הוזהרים והדרמטיים שנקשרו למאה השמונה עשרה' (עמ' 35). אחרים, דוגמת רוברט דרנטון (Darnton), רוז'ה שרטייה (Chartier) ורוי פורטר (Porter), הלינו על נטייתם של גיי וממשיכיו להתמקד בשכבה צרה של אינטלקטואלים, רובם צרפתים, ולייחס להם את לידתה של המודרניות כולה. עם זאת, כפי שהדגימה לא מכבר ההיסטוריונית אנליין דה-דיין (de Dijn), חרף הביקורות הללו, המסגרת הכללית של תזת המודרניזציה, אשר תולה את הלידה של החברה והתרבות המודרניות (לטוב ולרע) בפילוסופיה של הנאורות האירופית, ממשיכה לשמש סיפר-העל המרכזי בחקר המאה השמונה עשרה. למרבה הפלא, נרטיב זה נפוץ לא רק בקרב ממשיכיו של גיי אלא גם בקרב רבים ממבקריו החריפים ביותר.⁴

למעשה, את האתגר האמיתי לתזת המודרניזציה מצייבים בדרך כלל לא היסטוריונים של הנאורות האירופית אלא חוקרות וחוקרים של תקופות ומרחבים אחרים. אתגר חשוב אחד מגיע ממישור הזמן, כלומר מצידם של היסטוריוניות והיסטוריונים החוקרים את המאות השש עשרה – השמונה עשרה. ממחקריהם של חוקרים אלה עולה, כי רבות מנגמות השינוי שהיסטוריונים כמו גיי נטו לייחס למאה השמונה עשרה, כגון החילון, הרציונליזציה, התפתחות העצמי (self) האוטונומי או התגבשותה של המחשבה המדעית – התקיימו עוד זמן רב קודם לכן.⁵ חוקרים אלה, המתבוננים על המאה השמונה עשרה על רקע מאות השנים שקדמו לה, משרטטים את התקופה לאו דווקא כערש לידתה של 'עת חדשה', כפי שטוען פיינר, אלא כחלק מן העת החדשה המוקדמת (early modern). בהקשר היהודי-האירופי בולט במיוחד ספרו רחב היריעה של ההיסטוריון דייוויד ב' רודרמן (Ruderman), *Early Modern Jewry: A New Cultural History*, המשרטט דיוקן עשיר של הקהילות היהודיות באירופה מסוף המאה החמש עשרה ועד לסוף המאה השמונה עשרה.⁶ לדידו של רודרמן, חרף המגוון העצום המאפיין את הקהילות היהודיות הפרושות על פני הזמן והמרחב שבו עוסק המחקר, ניתן לזהות חמש מגמות תרבותיות מרכזיות המאפיינות

4 Annelien de Dijn, 'The Politics of Enlightenment: From Peter Gay to Jonathan Israel', *The Historical Journal*, 55 (2012), pp. 785–805

5 Brad S. Gregory, *The Unintended Reformation: מן השנים האחרונות ראו: How a Religious Revolution Secularized Society*, Cambridge, Mass. 2012
גרגורי עורר פולמוס נרחב בקרב חוקרי העת החדשה המוקדמת. ראו למשל: Alexandra Walsham, Bruce Gordon, Euan Cameron, Carlos Eire and Brad S. Gregory, 'The Unintended Reformation: A Forum', *Historically Speaking*, 13, 3 (2012), pp. 2–21
H.C. Erik Midelfort, 'Review of: *The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society*', *The Journal of Modern History*, 85 (2013), pp. 407–408.
המודרני דווקא בנצרות הקתולית של המאה השש עשרה ואף קודם לכן, ראו: Moshe Sluhovskiy, 'Discernment of Difference, the Introspective Subject, and the Birth of Modernity', *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 36 (2006), pp. 169–199

6 David B. Ruderman, *Early Modern Jewry: A New Cultural History*, Princeton, NJ 2010

את יהדות אירופה בעת החדשה המוקדמת בכללותה: ניידות רבה, תחושה מוגברת של אחדות קהילתית לצד משבר בסמכות הרבנית, התפשטות הידע, ושטושם של גבולות הזהות והדת.⁷ פיינר ער לאתגר שמציבים חוקרים דוגמת רודרמן לתזת המודרניזציה שלו, אך לדעתו: "העת החדשה המוקדמת" בתולדות היהודים... [הסתיימה] בשלהי המאה השבע עשרה. למאה החדשה שנפתחה בשנת 1700 כבר היו תווי פנים מיוחדים משלה וסיפורה מחובר הרבה יותר למאות התשע עשרה והעשרים שבאו אחריה, מאשר לתקופה שקדמה לה' (עמ' 53). לטענתו של פיינר, לאורך המאה השמונה עשרה חלו שינויים תרבותיים קיצוניים בשלושה ערוצים מרכזיים: 'העצמת האוטונומיה של הפרט, ריבוי הקונפליקטים והסעעים שבין יחידים וקבוצות, והופעתם של מחנות וכוחות חדשים ומאתגרים' (עמ' 21). ואולם, גם בערוצי השינוי הללו ניתן למצוא תקדימים רבים בעת החדשה המוקדמת. ריבוי העימותים והופעתם של אתגרים חדשים בוודאי אפיינו, למשל, את תקופת הרפורמציה, את מחשבת הרנסנס ואת מלחמות האזרחים באנגליה, ובהקשר היהודי – את עלייתה של התנועה השבתאית. אשר לטענה כאילו השיח על זכויות הפרט והדגש על האינדיבידואליות הם מאפיינים מודרניים מובהקים, הרי שמחקרים בהיסטוריה של המחשבה המשפטית מאתרים תקדימים לשיח מעין זה כבר בימי הביניים, ובוודאי שבמהלך המאות השש עשרה והשבע עשרה.⁸

האתגר האחר לתזת המודרניזציה מגיע ממישור המרחב – כלומר מצד חוקרים של תרבויות מחוץ לאירופה או בשוליה של היבשת. מאתגרת במיוחד היא ביקורתם של חוקרים כמו פרדריק קופר (Cooper) ודיפש צ'קרברטי (Chakrabarty), החושפים את הממדים האירופוצנטריים והקולוניאליסטיים של מושג המודרניזציה ואף של מושג המודרניות, ושל חוקרות פמיניסטיות דוגמת ריטה פלסקי (Felski), החושפות את ממדיו המגדריים.⁹ חוקרות וחוקרים אלה מסכים את תשומת ליבנו לעובדה שחרף עמימותו המהותית של מושג המודרניות, הרי שהוא נושא ערך מוסרי ופוליטי סגולי גבוה ביותר. כפי שמסביר צ'קרברטי, כאשר אנו משתמשים במושג אנחנו תמיד מצביעים בעל כורחנו גם על אחר לא-מודרני, אשר נשלח מבלי משים אל 'זרד ההמתנה הגדול של ההיסטוריה'.¹⁰

קשה להלין על פיינר שהוא איננו ער לממדים הפוליטיים של הדיון המסורתי במודרניות. נהפוך הוא, מחקרו של פיינר קורא תיגר הן על ההתמקדות המופרזת באירופה המערבית והנוצרית בחקר שורשי המודרניות, הן על החשיבה הבינרית על המודרניות כמי שמנוגדת למסורת ומזוהה

7 שם, עמ' 14–16.

8 ראו למשל: Michel Villey, *La formation de la pensée juridique modern*, Paris 1968; Brian Tierney, *The Idea of Natural Rights: Studies on Natural Rights, Natural Law, and Church Law 1150–1625*, Atlanta 1997

9 Rita Felski, *The Gender of Modernity*, Cambridge, Mass. 1995; Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton, NJ 2000; Frederick Cooper, *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History*, Berkeley 2005; Sebastian Conrad, 'Enlightenment in Global History: A Historiographic Critique', *American Historical Review*, 117 (2012), pp. 999–1027

10 צ'קרברטי, שם, עמ' 8.

עם הקדמה. בכך ניתן אולי לשייך את 'עת חדשה' לספרייה המתרחבת של מחקרים המאמצים הגדרה רכה יותר של מודרניות, או אף קוראים לנו לחשוב על 'מודרניות מרובות' (multiple modernities).¹¹ זאת ועוד, פיינר איננו מתעלם מאירועים מסוימים או ממגמות תרבותיות הקוראים תיגר על הראייה האופטימית של המאה השמונה עשרה כ'עידן הנאורות'. נהפוך הוא, הוא מסביר כי 'תשומת הלב המיוחדת למאה השמונה עשרה אינה מחייבת לבחור בנרטיב של קדמה... ואינה באה על חשבון התבוננות מפוכחת גם בחייהם של אותם גברים ונשים שנהנו רק מעט מן השינויים הרבים' (עמ' 29).

עם זאת, הספר ממקם את המאה השמונה עשרה בתוך נרטיב היסטורי מובהק של מודרניזציה – סיפור שיש לו התחלה, אמצע וסוף. סיפרהעל הזה מתכתב באופן ישיר עם הנרטיב הביוגרפי שמציע פיינר בספר, אשר מרמז על כך שלמרות העושר, הרב-גוניות והמגמות הסותרות שאפיינו את המאה השמונה עשרה – בכל זאת ניתן לאתר מעין לוגיקה פנימית בתוך התקופה: כיוון מובהק של התפתחות או אף של התבגרות. למעשה, שני הסיפורים המונחים לפני הקוראים ב'עת חדשה' מזינים זה את זה ומעניקים לספר מבנה קוהרנטי, המעשיר את חוויית הקריאה. עם זאת, כפי שכבר העיר הסוציולוג פייר בורדייה (Bourdieu) במאמרו על אודות 'האשליה הביוגרפית', חיי האדם, ובהשאלה גם ההיסטוריה, הם כאוטיים, ועל כן הם מורכבים מרכיבים נפרדים שכל קשר סיבתי ביניהם יכול להיות רק מושא לספקולציה.¹² חיי הפרט, וכמותם ההיסטוריה, מאופיינים במגמות סותרות, ברגעים אירוניים, בכלבול, בחזרות, ברגרסיות, באי-החלטיות. ספרו של פיינר חושף את הרגעים הללו ברגישות ובחיות, ואף על פי כן הוא שואף למצוא בהם סדר, משמעות ותכלית.

הביקורת הזאת תקפה, במידה מסוימת, לכל ניסיון לחלק את ההיסטוריה לתקופות מוגדרות בעלות אפיון מיוחד, לרבות הניסיון לדבר על 'עת חדשה מוקדמת'. עם זאת, נדמה לי שאם ניתן עוד להשתמש במושג 'מודרניות' לאחר הביקורת ההרסנית שמתחו עליו קופר ואחרים, הרי שאחד המאפיינים המרכזיים של מונח זה הוא בדיוק השאיפה הזאת לסדר ולמשמעות ברורים. אי-הנוחות שאנו חשים לנוכח הכאוס התרבותי של המאה השמונה עשרה נובע מכך שאנחנו חיים מעברה האחר של מהפכה תרבותית, ששינתה את האופן שבו אנחנו חושבים על זהות ושוני, על אחדות ומגוון. כדי להבין את המאה השמונה עשרה בתוך ההקשר ההיסטורי שלה עצמה, ולא מתוך מבט לאחור מן המאה העשרים ואחת, אין לנו ברירה אלא לאמץ את יכולתם של בני התקופה לחוש בנוח עם מושגים עמומים ומרובי משמעויות. עלינו לחשוב אפוא על המאה השמונה עשרה לא כעל תקופה בעלת הגדרה מהותנית כלשהי, או כחילתו המגומגמת של עידן אחר, אלא כמאה העומדת בפני עצמה: תקופה דתית וחילונית, מסורתית ומתחדשת; תקופה אשר סללה אינספור שבילי התפתחות אפשריים, שהמודרניות היא רק אחד – לאו דווקא המרכזי שבהם. מי שחולקים עם המאה השמונה עשרה את האמביוולנטיות המהותית הזאת הם יהודי אירופה.

11 למאמר יסוד בנושא ראו: Shmuel Eisenstadt, 'Multiple Modernities', *Daedalus*, 129 (2000), pp. 1–29
Eliyahu Stern, *The Genius: Elijah of Vilna and the Making of Modern Judaism*, New Haven 2013

12 Pierre Bourdieu, 'L'illusion biographique', *Actes de la recherche en sciences sociales*, 62–63 (1986), pp. 69–72

כפי שמדגים פיינר היטב בספרו, יהודים אלה נתפסו במאה השמונה עשרה כמי שאינם לגמרי אירופים אך גם לא לגמרי אחרים; לא לחלוטין מערביים אך גם לא בדיוק מזרחיים; לא ממש 'אנחנו' אבל גם לא בדיוק 'הם'.¹³ המיקום הבעייתי הזה של היהודים בשיח הזהויות של המאה השמונה עשרה הופך אותם לאמצעי ראשון במעלה לדיון במאה רבת הפנים הזאת. אכן, דומה שההישג הגדול ביותר של הספר שלפנינו הוא שאין הוא נרתע מן השניות הזאת של היהודים. פיינר ממקם בזהירות רבה את ההיסטוריה של יהודי אירופה במאה השמונה עשרה הן בהקשר היהודי הפנימי שלהן הן בהקשר האירופי, הרחב יותר. הקורא בספר נחשף מצד אחד לפולמוס הפנימי בתוך הקהילה: מאבקי הכוח, האינטריגות הפוליטיות, היריבויות והחברויות בין קהילות ובין אינדיבידואלים; ומצד אחר לאופנים המורכבים שבהם התופעות והמגמות התרבותיות הללו, היהודיות במובהק, עולות בקנה אחד עם מגמות מקבילות באירופה הנוצרית באותה התקופה. השילוב הזה בין היהודי לבין הנוצרי, בין האישי לבין האוניברסלי – שילוב זה הוא סוד קסמו של ספרו המיוחד והיפה של שמואל פיינר.

איריס אידלסון-שיין